

RZYMSKIE PRAWO PUBLICZNE

Anna Tarwacka, Jan Zabłocki

Wolters Kluwer

RZYMSKIE PRAWO PUBLICZNE

Anna Tarwacka, Jan Zabłocki

Publikacja dofinansowana przez
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Anna Tarwacka, nr ORCID: 0000-0002-6171-4117
Jan Zabłocki, nr ORCID: 0000-0001-5956-9339

Recenzenci
Dr hab. Tomasz Palmirski
Prof. dr hab. Bronisław Sitek

Wydawca
Monika Pawłowska

Redaktor prowadzący
Joanna Ołówek

Opracowanie redakcyjne
Aleksandra Nałęcz-Zienkiewicz

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-306-4

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa	13
------------------------	----

Rozdział I

Zagadnienia wstępne	15
1.1. Chronologia ustroju Rzymu i historii prawa	15
1.2. Definicje i podziały prawa	17

Rozdział II

Królestwo	21
2.1. Początki państwa rzymskiego	21
2.2. Źródła prawa	22
2.3. Pierwotna organizacja wspólnoty rzymskiej	23
2.3.1. Król	24
2.3.2. <i>Interregnum</i>	24
2.3.3. Kurie rzymskie	25
2.3.4. Rody rzymskie	25
2.3.5. Rodzina rzymska	26
2.3.6. <i>Tribus</i> plemienne	27
2.4. Reformy polityczne	28
2.4.1. Podział ludności według cenzusu majątkowego i reorganizacja wojska	28
2.4.2. <i>Comitia centuriata</i>	29
2.4.3. <i>Tribus</i> terytorialne	30
2.4.4. <i>Comitia tributa</i>	31
2.5. Prawo karne w okresie królewskim	31
2.6. Armia w okresie królewskim	33
2.7. Religia w okresie królewskim	34
2.8. Wypędzenie królów	34

Rozdział III

Republika	36
3.1. Początki republiki	36

3.2. Kształtowanie się ustroju republikańskiego	37
3.3. Struktura społeczna	41
3.3.1. Patrycjusze	41
3.3.2. Plebejusze	42
3.3.3. Klienci	43
3.3.4. <i>Nobilitas</i>	44
3.3.5. <i>Equites</i>	45
3.3.6. Proletariat	45
3.3.7. Niewolnicy	46
3.4. Rodzina w okresie republiki	47
3.4.1. Status prawny osób	47
3.4.2. Małżeństwo	49
3.4.3. <i>Patria potestas</i>	50
3.5. Nabycie obywatelstwa rzymskiego	54
3.6. Uprawnienia polityczne obywateli	56
3.6.1. Prawo do służby w legionach	56
3.6.2. <i>Ius suffragii</i>	56
3.6.3. <i>Ius honorum</i>	57
3.6.4. <i>Ius provocationis</i>	57
3.6.5. <i>Ius auxilii</i>	57
3.7. Ustrój polityczny republiki rzymskiej	58
3.7.1. Specyfika ustroju republiki rzymskiej	58
3.7.2. Zgromadzenia ludowe	59
3.7.2.1. <i>Auspicia</i>	59
3.7.2.2. <i>Contiones</i>	60
3.7.2.3. <i>Comitia curiata</i>	61
3.7.2.4. <i>Comitia centuriata</i>	62
3.7.2.5. <i>Comitia tributa</i>	63
3.7.3. Senat rzymski	63
3.7.3.1. Skład	64
3.7.3.2. Funkcje	64
3.7.3.3. Obrady	65
3.7.4. Urzędnicy republikańscy	66
3.7.4.1. Zasady ubiegania się o urzędy	68
3.7.4.2. Zasady sprawowania urzędów	69
3.7.4.3. Zasady odpowiedzialności urzędników rzymskich	69
3.7.4.3.1. Odpowiedzialność karna	70
3.7.4.3.2. Odpowiedzialność cywilna	70
3.7.4.3.3. Pociągnięcie urzędnika do odpowiedzialności	71
3.7.5. Poszczególne urzędy	72
3.7.5.1. Konsulowie	72
3.7.5.2. Decemwirowie	73
3.7.5.3. Trybuni wojskowi z władzą konsularną	73

3.7.5.4. Pretorzy	74
3.7.5.5. Dyktator	75
3.7.5.6. Cenzorzy	76
3.7.5.7. Edylowie kurulni	77
3.7.5.8. Kwestorzy	78
3.7.5.9. <i>Vigintisexviri</i>	79
3.7.5.10. Urzędnicy pomocniczy	79
3.8. Polityczna organizacja plebsu	79
3.8.1. Zgromadzenia plebejskie	80
3.8.2. Edylowie plebejscy	80
3.8.3. Trybuni plebejscy	81
3.9. Źródła prawa	81
3.9.1. <i>Mos maiorum</i>	81
3.9.2. Uchwalanie ustaw i plebiscytów	82
3.9.3. Procedura ustawodawcza	83
3.9.4. Zrównanie ustaw z plebiscytami	84
3.9.5. <i>Leges a privilegia</i>	87
3.9.6. Edykty urzędników	87
3.9.7. Uchwały senatu	88
3.10. Wierzenia Rzymian	89
3.10.1. Wprowadzenie	89
3.10.2. Poszczególne bóstwa	89
3.10.2.1. Bóstwa niebieskie (<i>caelestes vel superi</i>)	89
3.10.2.2. Bóstwa ziemskie (<i>terrestres vel medioxumi</i>)	90
3.10.2.3. Bóstwa podziemne (<i>inferni vel inferi</i>)	92
3.10.2.4. Bóstwa obce	92
3.10.3. Kult bóstw	93
3.10.3.1. Miejsce kultu	93
3.10.3.2. Modły i ofiary	93
3.10.3.3. Dni świąteczne, uroczystości i igrzyska	94
3.10.4. Kapłani	95
3.10.4.1. <i>Pontifices</i>	95
3.10.4.2. <i>Rex sacrorum (rex sacrificulus)</i>	96
3.10.4.3. <i>Virgines Vestales</i>	96
3.10.4.4. <i>Flamines</i>	97
3.10.4.5. <i>Fetiales</i>	97
3.10.4.6. <i>Sacerdotes Sybillini (quindecimviri libris Sybillinis)</i>	98
3.10.4.7. <i>Augures</i>	98
3.10.4.8. <i>Haurispices</i>	99
3.10.4.9. <i>Sodalitates</i>	99
3.10.4.10. <i>Fratres Arvales</i>	99
3.10.4.11. <i>Luperci</i>	99
3.10.4.12. <i>Salii</i>	99

3.11. Organizacja administracyjna państwa	100
3.11.1. Italia	100
3.11.1.1. <i>Ager Romanus</i>	100
3.11.1.2. <i>Municipia civium Romanorum</i>	101
3.11.1.3. <i>Coloniae civium Romanorum</i>	101
3.11.1.4. <i>Coloniae Latinae</i>	101
3.11.1.5. <i>Socii et amici populi Romani</i>	102
3.11.1.6. Administracja lokalna w miastach italskich	102
3.11.2. Prowincje rzymskie	104
3.12. Skarb państwa w okresie republiki	106
3.12.1. Zarządzanie finansami publicznymi	106
3.12.2. Dochody państwa w okresie republiki	106
3.13. Prawo karne w okresie republiki	107
3.14. Armia w okresie republiki	110
3.15. Kryzys republiki rzymskiej	112
3.15.1. Reformy grakchańskie	113
3.15.2. Reforma wojskowa Mariusza	115
3.15.3. <i>Quaestiones perpetuae</i>	116
3.15.4. Wojna ze sprzymierzeńcami	117
3.15.5. Dyktatura Sulli	118
3.15.6. Powstania niewolników	120
3.15.7. W stronę tzw. pierwszego triumwiratu	120
3.15.8. Wojna domowa i dyktatura Cezara	122
3.15.9. Upadek republiki	123
3.15.10. Przyczyny upadku republiki	125

Rozdział IV

Pryncypat	126
4.1. Tradycje republikańskie pryncypatu	126
4.2. Struktura społeczna w okresie pryncypatu	127
4.2.1. Stan senatorski	128
4.2.2. Stan ekwicki	129
4.2.3. <i>Ordo decurionum</i>	129
4.2.4. Żołnierze armii rzymskiej	130
4.2.5. Ludność wiejska	131
4.2.6. Ludność miejska	131
4.2.7. Niewolnicy	131
4.3. Ustawodawstwo małżeńskie Augusta	133
4.4. Sytuacja ekonomiczna w okresie pryncypatu	134
4.5. Finanse w okresie pryncypatu	136
4.5.1. Skarb państwa	136
4.5.2. Dochody w okresie pryncypatu	136
4.5.2.1. Podatki bezpośrednie	137

4.5.2.2. Podatki pośrednie obrotowe	137
4.5.2.3. Cła i inne dochody państwa	137
4.5.3. Wydatki państwowe w okresie pryncypatu	138
4.6. Źródła prawa w okresie pryncypatu	138
4.7. Ustrój w okresie pryncypatu	140
4.7.1. Prawne umocowanie princepsa	140
4.7.2. Zgromadzenia ludowe	142
4.7.3. Senat	143
4.7.4. Urzędnicy republikańscy w okresie pryncypatu	143
4.7.4.1. Konsulowie	143
4.7.4.2. Pretorzy	144
4.7.4.3. Cenzorzy	144
4.7.4.4. Edylowie	144
4.7.4.5. Kwestorzy	145
4.7.4.6. Trybuni plebejscy	145
4.7.5. Urzędnicy cesarscy w okresie pryncypatu	145
4.7.5.1. Prefekt pretorium	145
4.7.5.2. Prefekt miasta	146
4.7.5.3. Prefekt aprowizacji	146
4.7.5.4. Prefekt straży miejskiej	146
4.7.5.5. Prefekt poczty	147
4.7.5.6. Prokuratorzy majątków państwowych	147
4.7.5.7. Kuratorzy	147
4.7.6. Kancelarie cesarskie	147
4.7.7. <i>Cursus honorum</i>	148
4.7.8. Rada cesarska	149
4.8. Struktura administracyjna	150
4.8.1. Italia	150
4.8.1.1. Zgromadzenia ludowe miast italskich	150
4.8.1.2. Rada miejska	151
4.8.1.3. Urzędnicy	151
4.8.2. Prowincje	151
4.8.2.1. Prowincje senackie	152
4.8.2.2. Prowincje cesarskie	152
4.9. Prawo karne w okresie pryncypatu	152
4.10. Armia w okresie pryncypatu	155
4.11. Religia w okresie pryncypatu	156
4.12. Proces romanizacji imperium	158

Rozdział V

Dominat	160
5.1. Kształtowanie się ustroju dominatu	160
5.2. Źródła prawa w dominacie	161

5.3. Sytuacja gospodarcza	162
5.4. Struktura społeczna	164
5.4.1. <i>Honestiores</i>	164
5.4.1.1. Stan senatorski	164
5.4.1.2. Stan ekwicki	165
5.4.1.3. Latyfundiści	165
5.4.2. <i>Humiliores</i>	165
5.4.2.1. <i>Plebs urbana</i>	165
5.4.2.2. <i>Plebs rustica</i>	165
5.4.3. Niewolnicy	166
5.4.4. Korporacje	166
5.4.5. <i>Patrocinium</i>	166
5.5. Struktura administracyjna	167
5.5.1. Administracja centralna	167
5.5.1.1. <i>Magister officiorum</i>	169
5.5.1.2. <i>Quaestor sacri palatii</i>	169
5.5.1.3. <i>Comes sacrarum largitionum</i>	169
5.5.1.4. <i>Comes rerum privatarum</i>	170
5.5.1.5. <i>Praepositus sacri cubiculi</i>	170
5.5.1.6. <i>Magistri militum</i>	170
5.5.1.7. <i>Sacrum consistorium</i>	170
5.5.1.8. Senat	171
5.5.2. Podział administracyjny państwa	172
5.5.2.1. Prefektury	172
5.5.2.2. Diecezje	172
5.5.2.3. Prowincje	173
5.5.2.4. Municipia	173
5.5.2.5. Rzym i Konstantynopol	175
5.6. Prawo karne w dominacie	175
5.7. Armia w okresie dominatu	177
5.8. Religia w okresie dominatu	178
5.9. Zmierzch cesarstwa rzymskiego	181

Rozdział VI

Wybór źródeł	183
6.1. <i>Digesta Justyniańskie, O sprawiedliwości i prawie</i> , przeł. A. Tarwacka	183
6.2. <i>Digesta Justyniańskie, O początkach prawa i wszystkich urzędów</i> <i>oraz o następstwie prawników</i> , przeł. A. Tarwacka	186
6.3. <i>Leges regiae</i> , przeł. A. Tarwacka	195
6.4. Ustawa XII Tablic, przeł. M. Zabłocka i J. Zabłocki	203
6.5. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 13,14, przeł. A. Tarwacka	213
6.6. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 1,12, przeł. A. Tarwacka	214
6.7. Arystoteles, <i>Polityka</i> , przeł. L. Piotrowicz	215

6.8. Polibiusz, <i>Dzieje</i> , przeł. S. Hammer (adaptacja)	216
6.9. Marcus Tullius Cicero, <i>O prawach</i> , przeł. A. Tarwacka	218
6.10. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 6,19, przeł. A. Tarwacka	220
6.11. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 4,20, przeł. A. Tarwacka	221
6.12. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 1,6, przeł. A. Tarwacka	222
6.13. Digesta Justyniańskie, <i>O urzędzie pretorów</i> , przeł. A. Tarwacka	223
6.14. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 4,14, przeł. A. Tarwacka	224
6.15. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 13,12, przeł. A. Tarwacka	224
6.16. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 13,13, przeł. A. Tarwacka	225
6.17. Digesta Justyniańskie, <i>O urzędzie kwestora</i> , przeł. A. Tarwacka	226
6.18. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 4,10, przeł. A. Tarwacka	227
6.19. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 3,18, przeł. A. Tarwacka	228
6.20. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 15,27, przeł. A. Tarwacka	228
6.21. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 15,19, przeł. A. Tarwacka	229
6.22. Gaius, <i>Institutiones</i> , przeł. A. Tarwacka	230
6.23. Aulus Gellius, <i>Noce attyckie</i> 10,20, przeł. A. Tarwacka	231
6.24. Digesta Justyniańskie, <i>O ustawach, uchwałach senatu i zakorzenionym zwyczaju</i> , przeł. A. Tarwacka	232
6.25. Swetoniusz, <i>Żywoty Cezarów</i> , przeł. J. Niemirska-Pliszczyńska	238
6.26. Kasjusz Dion, <i>Historia rzymska</i> (adaptacja)	239
6.27. Digesta Justyniańskie, <i>O urzędzie prefekta pretorium</i> , przeł. A. Tarwacka	241
6.28. Digesta Justyniańskie, <i>O urzędzie prefekta straży miejskiej</i> , przeł. A. Tarwacka	242
6.29. Tacyt, <i>Żywoł Juliusza Agrykoli</i> , przeł. S. Hammer (adaptacja)	243
6.30. Aureliusz Wiktor, <i>O Cezarach</i> , przeł. L. Piotrowicz	246
6.31. Taryfa maksymalna Dioklecjana (i współcesarzy) w roku 301 (fragmenty), przeł. B. Lesiński, J. Walachowicz	246
6.32. Edykt mediolański z 313 roku o tolerancji, przeł. J. Czuj	251
6.33. Edykty przeciwko poganom	252
<i>Edykt Teodozjusza i Arkadiusza z 392 roku</i> , przeł. B. Lesiński, J. Walachowicz	252
<i>Edykt Teodozjusza i Arkadiusza z 399 roku</i> , przeł. B. Lesiński, J. Walachowicz	253
<i>Edykt Teodozjusza i Walentyniana z 435 roku</i> , przeł. B. Lesiński, J. Walachowicz	254
6.34. Konstytucja raweńska z 426 roku, przeł. S. Kaleta	254

Rozdział VII

Kazusy	256
--------------	-----

Indeks terminów i zwrotów łacińskich	263
--	-----

PRZEDMOWA

Niniejsze opracowanie stanowi wynik pogłębionych badań naukowych nad publicznym prawem rzymskim, które pierwotnie przedstawiane były stopniowo w publikacjach: J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie. Skrypt wraz z wyborem źródeł*, Warszawa 2005, oraz J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011. Omówione zagadnienia mogą być przydatne zarówno w dydaktyce, podczas zajęć ze studentami i doktorantami, jak i w pracy naukowej czy też jako lektura dla fascynatów antyku.

Poszczególne problemy zostały omówione w porządku chronologicznym od założenia Rzymu, poprzez okres królewski, republikański, pryncypat i dominat aż do czasów cesarza Justyniana I Wielkiego. Dla celów dydaktycznych pomocny okaże się wybór tekstów źródłowych oraz przykładowe kazusy. Przy poszczególnych zagadnieniach podano podstawową literaturę przedmiotu, głównie w języku polskim.

Rzymskie prawo publiczne, chociaż nie podlegało, jak prawo prywatne, bezpośredniej recepcji do systemów prawnych Europy kontynentalnej, stanowi nieocenione źródło wiedzy na temat różnych ustrojów, zasad administrowania państwem, organizacji armii, a także relacji między państwem a jednostką i państwem a rodziną. W starożytności stworzone zostały definicje, podziały i typologie stosowane do dzisiaj. Wykształciły się też pewne zasady, stanowiące podstawę dzisiejszego państwa prawnego. To Rzymianie sformułowali zasadę kontrydiktoryjności procesu, nieretroakcji prawa czy domniemania niewinności. I nawet jeżeli sami nie zawsze się do nich stosowali, to jednak przekazali je nam jako kulturowe dziedzictwo.

Rzymscy juryści traktowali prawo jako sztukę stosowania tego, co dobre i słuszne. Zasada ta powinna być nadal drogowskazem dla prawodawców, rządzących i praktyków prawa.

Rozdział I

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1.1. Chronologia ustroju Rzymu i historii prawa

- 1 Historia starożytnego Rzymu fascynowała już wówczas, gdy zdobywał on władzę nad światem. Dla obywateli innych społeczności niepojęte wręcz było, w jaki sposób małe wioska nad Tybrem zdołała rozszerzyć swoje panowanie na cały basen Morza Śródziemnego, a nawet jeszcze dalej. W każdej epoce spuścizna Rzymian stanowiła inspirację do badań, a także do tworzenia nowych dzieł, czerpiących z niej jednak pełnymi garściami. Dziś jeszcze Rzym ze swoją historią, literaturą i prawem odciska swoje piętno na kulturze, nawet masowej.

Mówi się, że kultura europejska leży na trzech wzgórzach: Akropolu, który dał jej filozofię i sztukę, Kapitolu, który ofiarował prawo, i Golgotcie, będącej symbolem chrześcijaństwa¹. Te trzy filary nadal stanowią o tożsamości Europy. Prawo rzymskie to nie tylko prawo starożytnego Rzymu badane z perspektywy historycznej. To również podstawa współczesnych europejskich, i nie tylko, porządków prawnych. Rzymskie prawo prywatne, które odcisnęło na nich najwyraźniejsze piętno, stanowi nadal w Polsce i wielu innych krajach, nawet tak egzotycznych jak Chiny, przedmiot wykładów uniwersyteckich. Jednak również prawo publiczne jest istotnym przedmiotem studiów i jest doceniane jako dziedzina pozwalająca badać mechanizmy działania państwa i tworzenia prawa².

¹ Por. H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie a współczesność*, wyd. 2, Bielsko-Biała 2013, s. 31.

² Wśród polskich podręczników dotyczących rzymskiego prawa publicznego wymienić należy: W. Litewski, *Historia źródeł prawa rzymskiego*, Kraków 1989; *Rzymskie prawo publiczne*, red. B. Sitek, P. Krajewski, Olsztyn 2004; T. Palmirski, *Publiczne prawo rzymskie. Zarys wykładu. Skrypt dla studentów prawa i administracji*, Kraków 2006; K. Wyrwińska, „*Civis Romanus sum*”. *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2015; A. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szerzbowski, A. Świętoń, *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2016; A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2017. Wśród obcych podręczników i monografii podać trzeba: P. De Francisci, „*Arcana imperii*”, Milano 1947; M. Lauria, *Corso di diritto Romano*, t. I: *Diritto pubblico*, Napoli 1949; P. De Francisci, „*Primordia civitatis*”, Roma 1959; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, wyd. 3, I–III, Graz 1952; M. Kaser, *Römische Rechtsgeschichte*, Göttingen 1967; F. De Martino, *Storia*

Należy jednak pamiętać, że prawo rzymskie nigdy nie stanowiło systemu. Rzym zmieniał się wraz z upływem kolejnych stuleci. Zmiany te dotyczyły ustroju, a co za tym idzie, także prawa³. Wyróżnić można cztery okresy rozwoju historii starożytnego Rzymu. Podział ten może być jednak różny w zależności od rozpatrywanych aspektów: ustrojowych bądź prawnych.

W historii ustroju wyróżnia się:

1. Okres królewski – 753–509 r. p.n.e.
 2. Okres republikański – 509–27 r. p.n.e.
 - a. okres wczesnej republiki – 509–287 r. p.n.e.
 - b. okres rozkwitu republiki – 287–133 r. p.n.e.
 - c. okres kryzysu republiki – 133–27 r. p.n.e.
 3. Okres pryncypatu – 27 r. p.n.e. – 284 r. n.e.
 4. Okres dominatu – od 284 r. n.e.
- 2 Królestwo obejmuje okres od legendarnej daty założenia Rzymu przez Romulusa do wygnania ostatniego spośród królów, Tarkwiniusza Pysznego. Wczesna republika to czas walki plebejuszy o przyznanie im praw politycznych i kształtowania się zasad ustrojowych. Okres rozkwitu republiki można datować, według przeważającej opinii, od uchwalenia *lex Hortensia* kończącej konflikt patrycjuszowsko-plebejski. Końcowy okres republiki rozpoczął natomiast trybunat plebejski Tyberiusza Grakcha. Republika trwała aż do objęcia rządów przez Oktawiana Augusta. Od przyjętego przez niego tytułu *princeps* wziął nazwę pryncypat. Z kolei przyjęcie tytułu *dominus* przez cesarza Dioklecjana dało początek dominatowi. Za końcową datę tego okresu należałoby w zasadzie przyjąć moment upadku Konstantynopola, czyli rok 1453, chociaż zachodnia część imperium upadła już w 476 r. n.e.

W historii prawa wyróżnia się natomiast:

1. Okres prawa archaicznego – 753–264 r. p.n.e.
2. Okres prawa przedklasycznego – 264–27 r. p.n.e.
3. Okres prawa klasycznego – 27 r. p.n.e. – 284 r. n.e.

della costituzione romana, t. I–V, wyd. 2, Napoli 1973; F. Cassola, L. Labruna, *Linee di una storia delle istituzioni repubblicane*, wyd. 2, Napoli 1979; S. Tondo, *Profilo di storia costituzionale romana*, t. I, Milano 1981, t. II, Milano 1993, t. III, Milano 2010; *Lineamenti di storia del diritto romano* wyd. 2, red. M. Talamanca, Milano 1989; V. Giuffrè, *Il diritto pubblico nell'esperienza romana*, wyd. 2, Napoli 1989; W. Kunkel, R. Wittmann, *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt. Die Magistratur*, München 1995; A.W. Lintott, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 1999; A. Burdese, *Diritto pubblico romano*, wyd. 3, Torino 2005; J.M. Rainer, *Römisches Staatsrecht. Republik und Prinzipat*, Darmstadt 2006. Dodatkowo pomocą służyć mogą: G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, przeł. A. Gierlińska, Poznań 1998; *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, red. E. Wipszycka, t. I–II, wyd. 2, Warszawa 2001; t. III, Warszawa 1999; A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Warszawa 2008.

³ Por. M. Zabłocka, *Kilka uwag o mniej znanych „wartościach” prawa rzymskiego [w:] O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. I, red. M. Mikołajczyk, J. Ciągwa, P. Fiedorczyk, A. Stawarska-Rippel, T. Adamczyk, A. Drogoń, W. Organiściak, K. Kuźmich, Białystok–Katowice 2010, s. 123–135.

4. Okres prawa poklasycznego – 284–565 r. n.e., w tym również okres prawa justyniańskiego – 527–565 r. n.e.

Podane daty są jednak orientacyjne, ponieważ granice między poszczególnymi okresami są dość płynne i można spierać się co do ich dokładnych ram. Prawo okresu archaicznego charakteryzowało się ogromnym formalizmem, a poza tym jego zastosowanie ograniczone było prawie wyłącznie do obywateli rzymskich. Wojny punickie doprowadziły do rozszerzenia zarówno granic Rzymu i zdobycia pierwszych prowincji, jak i do powstania nowych kontaktów handlowych. Niezbędne stało się zatem dopuszczenie do obrotu prawnego peregrynów (czyli cudzoziemców) oraz utworzenie mniej sformalizowanych instytucji prawnych. Proces ten rozpoczął się po pierwszej wojnie punickiej i dlatego data jej wybuchu (264 r. p.n.e.) jest przez większość badaczy uznawana za początek okresu przedklasycznego. Należy jednak pamiętać, że dopiero pod koniec tej wojny (w 241 r. p.n.e.) Rzym zdobył pierwsze tereny zamorskie, tak zwane prowincje. Koniec okresu prawa przedklasycznego wiąże się z upadkiem republiki. Okres klasyczny, pokrywający się z pryncypatem, charakteryzuje się niezwykle prężnym rozwojem myśli prawniczej. Jego koniec wyznacza początek panowania Dioklecjana. Wielu badaczy za koniec prawa klasycznego uważa jednak rok 228 n.e., w którym zmarł jeden z najwybitniejszych jurystów, Ulpian, lub też rok 235 n.e., czyli datę zakończenia panowania cesarza Aleksandra Sewera. Ta ostatnia data wyznacza początek poważnego kryzysu ekonomicznego, w którym znalazło się imperium rzymskie, z czym wiązał się upadek życia kulturalnego, w tym również nauki prawa. Ostatnim wybitnym przedstawicielem nauki prawa klasycznego był Modestyn, który tworzył już w czasach cesarza Gordiana III (238–244 n.e.). Okres prawa poklasycznego to czas wulgaryzacji prawa (od łac. *vulgaris* – „powszechny, pospolity”; termin ten nie miał, tak jak współcześnie, pejoratywnego wydźwięku, oznaczał natomiast rozpowszechnienie prawa, a przy tym jego uproszczenie), które zaczyna być postrzegane z perspektywy wyłącznie pragmatycznej. Na czasy panowania Justyniana I Wielkiego przypada natomiast sporządzenie kompilacji prawa. To monumentalne dzieło obejmowało trzy części: *Digesta*, czyli wybór fragmentów dzieł najwybitniejszych jurystów rzymskich różnych epok, *Codex*, czyli zbiór konstytucji cesarskich od Hadriana do Justyniana I, oraz *Institutiones*, czyli podręcznik prawa.

1.2. Definicje i podziały prawa

Prawo rzymskie nie było jednolite: składało się na nie wiele warstw, tworzących w sumie jeden porządek prawny.

W najdawniejszym okresie podstawowym źródłem prawa był zwyczaj określany jako *mos maiorum*⁴. Wywodzenie norm prawnych ze zwyczajów było charakterystyczne

⁴ Por. M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, wyd. 2, Lublin 2020, s. 22 i n.

dla społeczności starożytnych, które odróżniały wyraźnie prawo niepisane od prawa stanowionego. Tę dychotomię Grecy określali, stosując terminy: *thesmos* – prawo natury, któremu podlegali nawet bogowie i które uznawano za niewzruszalne, oraz *nomos* – prawo stanowione, sankcjonowane przez państwo.

- 5 Dla Rzymian zwyczaj stanowił punkt odniesienia w wielu sprawach. Jeszcze w okresie prawa klasycznego juryści radzili odwoływać się do zwyczaju tam, gdzie brakowałyby przepisów prawa stanowionego. Potępiano i sankcjonowano nie tylko działania *contra leges*, czyli wbrew ustawom, ale i te *contra bonos mores*, czyli wbrew dobrym obyczajom.
- 6 Prawo określano jako *ius*, a postępowanie bezprawne – jako *iniuria*. Oprócz tego posługiwano się terminem *fas*, oznaczającym prawo w aspekcie sakralnym. Działanie sprzeczne z *fas* określano jako *nefas*.
- 7 Już w okresie republiki ukształtował się podział na prawo publiczne i prywatne. Cyцерo w dziele *De partitione oratoria*⁵ wyjaśnił, że prawo (*ius*) dzieli się najpierw na *natura*, czyli prawo przyrodzone, i *lex*, czyli prawo stanowione. Każde z nich zawiera element boski w postaci *religio* i ludzki w postaci *aequitas*, czyli słuszności. *Lex*, zdaniem Cycerona, obejmuje zarówno prawo pisane, jak i niepisane, na które składają się normy prawa ludów (*ius gentium*) oraz obyczaj przodków (*mos maiorum*). Prawo pisane dzieli się dalej na prywatne, na które składają się *tabulae* (testament), *pactum conventum* (nieformalna umowa), *stipulatio* (kontrakt słowny), oraz na publiczne, które tworzy *lex* (ustawa), *senatus consultum* (uchwała senatu), *foedus* (traktat). W dziele *Topica*⁶ natomiast Cyцерo podał katalog źródeł *ius civile*: ustawy, uchwały senatu, sprawy osądzone, powaga znawców prawa, edykty urzędników, zwyczaj i słuszność (*aequitas*). Ten podział – mimo że nie pochodzi od jurysty – ma duże znaczenie, ponieważ jest jedynym przekazem z okresu republiki i świadczy o postrzeganiu prawa w praktyce, a nie jedynie w rozważaniach znawców. Cyцерo wymienił *leges* w znaczeniu szerokim, obejmując tym terminem nie tylko uchwały zgromadzeń ludowych, ale i plebejskich. Pozycja uchwał senatu (*senatus consulta*) jako źródeł prawa budziła wątpliwości, ale w praktyce wpływały one na prawo, szczególnie publiczne, mimo że były wskazówkami dla urzędników. Sprawy osądzone (*res iudicatae*) nie były źródłem prawa w sensie technicznym, ale na pewno wiązały urzędników i sędziów, zmuszając do uznania ich charakteru prejudycjalnego oraz przy ocenie kwalifikacji danej osoby na przykład jako świadka. Opinie jurystów miały znaczenie o tyle, że często ich interpretacja prawa prowadziła do powstania nowych instytucji: na przykład z przepisu Ustawy XII Tablic stanowiącego, że trzykrotnie sprzedany syn uwalnia się spod władzy ojca, wykształciła się instytucja emancypacji i adopcji. Oprócz edyktów i zwyczajów (*mores*) Cyцерo wymienił jeszcze *aequitas*, czyli zasady słuszności. Jego zdaniem

⁵ Cicero, *De partitione oratoria* 129–130.

⁶ Cicero, *Topica* 8.

jedynie słusznym normom można nadać atrybut obowiązywania. Późniejszy jurysta, Celsus, żyjący na przełomie I i II wieku n.e., zdefiniował prawo właśnie jako sztukę stosowania dobra i słuszności⁷.

Opisując idealny ustrój, Cyncero postulował, aby dobro państwa było dla urzędników najwyższym prawem⁸.

Gaius, jurysta z II wieku n.e., w *Instytucjach* pisał: „Wszystkie ludy, które rządzą się 8 ustawami i zwyczajami, posługują się częściowo swoim własnym prawem, a częściowo prawem wspólnym wszystkim ludziom: to bowiem prawo, które dany lud sobie ustanowił, jest jego własne i nazywa się »ius civile«, jakby własne prawo danej społeczności; to zaś, co naturalny rozum ustanowił wśród wszystkich ludzi, to jest u wszystkich ludów na równi strzeżone i nazywa się »ius gentium«, jakby prawo, które stosują wszystkie ludy. Lud rzymski posługuje się zatem częściowo swoim własnym prawem, a częściowo prawem wspólnym wszystkim ludziom”⁹. Według Gaiusa Rzymianie mieli zatem własne *ius civile*, ale stosowali też normy *ius gentium*, czyli prawa wspólnego wszystkim ludziom. Jurysta wymienił również źródła *ius civile*: „Prawa ludu rzymskiego składają się zaś z ustaw, plebiscytów, uchwał senatu, konstytucji cesarskich, edyktów tych, którzy mają prawo wydawania edyktów, odpowiedzi jurystów”¹⁰. Katalog ten jest bardzo ogólny i prawdziwy dla okresu, w którym Gaius tworzył, czyli pryncypatu. Należy dodać, że w cytowanym wcześniej fragmencie Gaius jako źródło prawa wymienił też zwyczaj.

Papinian (II/III wiek n.e.) odróżniał źródła *ius civile* od źródeł prawa pretorskiego 9 – *ius honorarium*. Według niego: „Na »ius civile« składa się to, co wynika z ustaw, plebiscytów, uchwał senatu, dekretów cesarzy oraz opinii jurystów”¹¹. Dalej Papinian wyjaśniał: „Prawo pretorskie to prawo, które wprowadzili pretorzy, aby wspierać, uzupełniać lub poprawiać »ius civile« ze względu na korzyść ogółu. Prawo to nazywa się też »ius honorarium« od godności pretora”¹². Prawo pretorskie to wąska nazwa prawa wynikającego z edyktów. Ponieważ jednak w prawie prywatnym edykty pretorów miały podstawowe znaczenie, to głównie je miano na myśli, mówiąc o *ius honorarium*. W rzeczywistości na *ius honorarium* składały się jednak również edykty edylów kurulnych czy namiestników prowincji.

Ulpian, jurysta z III wieku n.e., definiował prawo, przeprowadzając jego podziały 10 (*definitio per divisionem*). Jego zdaniem prawo należy podzielić na prywatne i publiczne, stosując kryterium korzyści: „Prawem publicznym jest to, co dotyczy

⁷ *Digesta Iustiniani* (dalej jako D.) 1,1,1 pr.: *Ius est ars boni et aequi*.

⁸ Cicero, *De legibus* 3,3,8: *salus rei publicae suprema lex esto*.

⁹ Gai *Institutiones* (dalej jako G.) 1,1.

¹⁰ G. 1,2.

¹¹ D. 1,1,7 pr.

¹² D. 1,1,7,1.

pomyślności państwa rzymskiego, prywatnym zaś to, co dotyczy korzyści jednostek”¹³. W ramach prawa publicznego Ulpian wyróżnił prawo dotyczące urzędników, prawo sakralne oraz prawo dotyczące kapłanów. W ramach prawa prywatnego natomiast: prawo natury (*ius naturale*) – wspólne wszystkim istotom żywym, prawo ludów (*ius gentium*) – wspólne wszystkim ludziom, a także własne prawo danej społeczności (*ius civile*). Z prawa natury wywodzi się na przykład instytucja małżeństwa, z prawa ludów – własność, umowa kupna-sprzedaży, wyzwolenie niewolnika. *Ius civile* natomiast to prawo obywatelskie, porządek prawny tworzony przez daną społeczność dla jej obywateli. Ponieważ w starożytności obowiązywała zasada personalności prawa, Rzymianie – chcąc dopuścić cudzoziemców do obrotu prawnego – włączyli pewne normy pochodzące z *ius gentium* do swojego prawa. Odbywało się to poprzez działalność pretorów tworzących edykty. Dzięki temu peregrynom przysługiwała ochrona prawna analogiczna do tej, którą obywatelom zapewniało *ius civile*. Na przykład skarga wydobywcza (*rei vindicatio*) służąca obywatelom będącym właścicielami według prawa Kwirytów, którzy utracili posiadanie rzeczy, miała odpowiednik w postaci pretorskiej *actio Publiciana*, nakazującej sędziemu przyjąć na czas procesu fikcję, że powód jest obywatelem rzymskim (*si civis Romanus esset*). Dawało to peregrynowi możliwość uzyskania ochrony w przypadku utraty posiadania. Działalność pretorów miała na celu dbanie o zgodność norm prawnych z zasadami słuszności.

- 11 Prawo prywatne zezwalało stronom na znaczną swobodę. Pretor na przykład zapowiadał w edyktach, że udzieli ochrony zawartym przez strony paktom (*pacta conventa servabo*). Prawo publiczne natomiast miało znacznie bardziej sztywny charakter i nie mogło być, jak napisał Papinian, zmieniane umowami osób prywatnych¹⁴.

¹³ D. 1,1,1,2.

¹⁴ D. 2,14,38: *ius publicum privatorum pactis mutari non potest*.

Rozdział II

KRÓLESTWO

2.1. Początki państwa rzymskiego

Okolo 1000 r. p.n.e. na wzgórzach nad Tybrem, na terytorium nazwanym później Rzymem (*Roma*), pojawiły się ludzkie osiedla¹. Miasto Rzym założone, według legendy, przez Romulusa wśród dobrych wróżb i świętych znaków miało mieszany charakter: łatyński i sabiński. Romulus wyznaczył obręb przyszłych murów, orząc pługiem zaprzężonym w wołu i krowę. W ten sposób ustanowił pierwszą sakralną granicę miasta – *pomerium*, którego nie wolno było przekraczać z bronią w ręku. 12

W osadzie na Palatynie zamieszkali Łatynowie. Należeli oni do łatyńsko-faliskiej grupy plemion ludów indoeuropejskich, które przywędrowały do Italii w XII wieku p.n.e. W sąsiedztwie na Kwirynale osiedlili się Sabinowie z oskijsko-umbryjskiej grupy plemion indoeuropejskich. Plemiona te zasymilowały się, stopniowo tworząc miasto-państwo. Przewagę miał w nim element łatyński, stanowiący zasadnicze jądro ludności Rzymu. Z innymi łatyńskimi gminami łączyły go: wspólny język, kult Jowisza (*Iuppiter Latiaris*) i podobna kultura². 13

Nazwa miasta-państwa pochodzi, być może, od etruskiego rodu (*Ruma*), a trwała forma rządów ukształtowała się w nim, jeśli nie pod panowaniem etruskim, to na podstawie wzorów etruskich. Sami Etruskowie nie utworzyli nigdy państwa jednolitego, podstawą ich bytowania były miasta-państwa, w których zarządzili królowie (łaciński termin *rex*, używany na oznaczenie króla, jest jednak nie etruskiego, lecz indoeuropejskiego pochodzenia). Społeczeństwo etruskie dzieliło się natomiast na dwie grupy: patrycjuszowskie rody i warstwy niższe. Z patrycjatu wywodził się król, jego przedstawiciele tworzyli radę starszych, czyli senat, oni też sprawowali urzędy publiczne. Warstwy niższe składały się ze służby patrycjuszowskich rodów, rzemieślników i rolników. Ten model społeczeństwa przyjęty został przez Rzym.

¹ Por. T. Zieliński, *Rzeczpospolita rzymska*, Katowice 1989.

² Por. K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. I, wyd. 2, Warszawa 1965, s. 100–105.

Jednakże tam warstwy niższe w walce o swoje prawa uzyskiwały stopniowo znaczenie polityczne.

- 14 Najstarsze państwo rzymskie w okresie królestwa obejmowało terytorium (*ager Romanus antiquus*) według jednych 80 km², według innych – 150 km² z ludnością liczącą 10–12 tys. mieszkańców. W chwili zaś upadku monarchii *ager Romanus* zajmował 800–1000 km², czyli mniej więcej jedną trzecią obszaru Latium, nie licząc bagien pontyjskich. Tradycja przypisuje większość podbojów trzem królom: Tullusowi Hostiliusowi – Masywu Albańskiego, Ancusowi Marciusowi – dolnego biegu Tybru, a Tarkwiniuszowi Staremu (*Lucius Tarquinius Priscus*) – obszarów na północny wschód od Rzymu aż po Anio.

Wraz z potęgą polityczną wspólnoty rzymskiej rósł obszar Miasta i w drugiej połowie VI wieku p.n.e. objął cały obszar Siedmiu Wzgórz. Według Warrona były to: Kapitol, Palatyn, Awentyn, Eskwilin, Kwirynał, Celius oraz Wiminał.

2.2. Źródła prawa

- 15 Podstawowym źródłem prawa w okresie królewskim był zwyczaj określany przez Rzymian jako *mos maiorum*, czyli obyczaj przodków. Jego interpretacją zajmowało się kapłańskie kolegium pontyfików z *pontifex maximus* na czele, strażnikiem praw i obyczajów ojców miał być natomiast sam król.
- 16 Bardzo trudno jest określić moment wprowadzenia elementów prawa stanowionego. Według zachowanych przekazów historycznych, od Romulusa począwszy, królowie wydawali ustawy zwane *leges regiae*. Większość z nich miała zostać spisana dopiero w początkach republiki przez kapłana Papiriusa: stąd inne ich określenie – *ius Papirianum*. Ich tekst się nie zachował. Poszczególne przepisy prawne znamy z przekazów pośrednich: dzieł Cyserona oraz historyków greckich i rzymskich: Liwiusza, Dionizjusza z Halikarnasu, Kasjusza Diona, Plutarcha. Niektórzy badacze są skłonni uznać te przepisy za akty prawne wydawane przez królów, inni jednak uznają je jedynie za projekcję prawa zwyczajowego.
- 17 *Leges regiae* dotyczyć miały zarówno prawa publicznego, w tym sakralnego, jak i prywatnego. Według dostępnych nam przekazów Romulus zajął się określeniem zadań patrycjuszy i plebejuszy. Pierwsi mieli obejmować urzędy i sprawować sądy, drudzy natomiast – zajmować się pracą zarobkową. Romulus ustanowił prawo patronatu, na mocy którego plebejusz mógł wybrać sobie patrona spośród patrycjuszy. Patron zobowiązany był udzielać klientowi porad prawnych i wsparcia w procesach, klient natomiast zobowiązany był, w razie potrzeby, wspomóc patrona finansowo. Dodatkowo strony wiązał szczególny stosunek oparty na *fides*, czyli zaufaniu, zabraniający wnoszenia przeciwko sobie skarg, świadczenia na niekorzyść

drugiej strony oraz nakazujący jednomyślne głosowanie na zgromadzeniach. Osoba łamiąca te zasady stawiała się *sacer*, czyli wyklęta – przestawała podlegać prawom boskim i ludzkim i można ją było bezkarnie zabić.

Romulus rozdzielił również kompetencje między króla, senat składający się ze stu *patres* i zgromadzenia kurialne (*comitia curiata*), które gromadziły się wówczas według jednostek rodowych, czyli trzydziestu kurii. W sferze prawa prywatnego Romulus uregulował normy związane z władzą życia i śmierci (*ius vitae ac necis*) pozwalającą ojcu (chodzi o zwierzchnika rodziny – *pater familias*) ukarać dziecko śmiercią, wprowadzając pewne jej ograniczenia. Podawał także słuszne przyczyny rozwodu: cudzołóstwo, aborcję lub podmienienie dziecka po porodzie i zabranie kluczy do piwniczki z winem; zezwalał również mężowi na ukaranie śmiercią cudzołożnicy i kobiety pijącej wino³. 18

Następca Romulusa, Numa Pompiliusz (*Numa Pompilius*), powołał lub uporządkował kolegia kapłańskie: pontyfików, fecjałów, flaminów, westalek. W ustawach przypisywanych kolejnemu królowi, Tullusowi Hostiliusowi, pojawiają się wzmianki dotyczące możliwości odwołania się od wyroku śmierci do ludu (późniejsza *provocatio ad populum*). Ancus Marcius wdrożył zasady związane z prawem wojny⁴, powierzając czuwanie nad ich przestrzeganiem kapłańskiemu kolegium fecjałów. Tarkwiniusz Stary zwiększył liczebność senatu do trzystu *patres*. Serwiusz Tuliusz (*Servius Tullius*) wprowadził nowy podział obywateli według centurii oraz terytorialnych *tribus*. Tarkwiniusz Pyszny (*Tarquinius Superbus*) natomiast stał się dla potomności synonimem tyрана, który zniweczył wszystkie wysiłki prawodawcze poprzedników. 19

2.3. Pierwotna organizacja wspólnoty rzymskiej

Według tradycji po zabiciu swego brata Remusa w wyniku sporu Romulus został przywódcą (*rex*) założonego przez siebie miasta-państwa (*civitas*). On też był twórcą pierwotnej organizacji politycznej wspólnoty rzymskiej (*populus Romanus Quiritorium*) opartej na przynależności do rodu (*gens*), a rodu – do kurii (*curia*) i plemienia (*tribus*). Natomiast przedostatni król, Servius Tullius, miał dokonać podziału ludności według cenzusu majątkowego, co łączyło się z reorganizacją wojska na centurie. Obok podziału na kurie i centurie wprowadził jeszcze podział na nowe *tribus* terytorialne. Podział ten utrzymał się także w okresie republiki. 20

³ Por. J. Zabłocki, *Si mulier vinum bibit condemnatur*, „Prawo Kanoniczne” 1989/1–2, t. 32, s. 223–232; J. Zabłocki, *Zakaz picia wina przez kobiety w antycznym Rzymie*, „Zeszyty Prawnicze” 2019/1, t. 19, s. 189–202.

⁴ Por. M.S. Popławski, „*Bellum Romanum*”. *Sakralność wojny i prawa rzymskiego*, Lublin 2011 (re-edycja wydania z 1923 r.); I. Leraczyk, „*Ius belli et pacis*” w republikańskim Rzymie, Lublin 2018, s. 58 i n.

2.3.1. Król

- 21 Początkowo władza królewska była zapewne niewielka. Pierwsi królowie sprawowali ją nad nielicznym ludem zamieszkującym obszar malutkiej gminy. Społeczność rzymską tworzyli ludzie wolni, którzy wspólnie podejmowali decyzje i uczestniczyli w ich wykonywaniu. Jeśli propozycja króla spodobała się im, akceptowali ją, jeśli nie, odrzucali. W ten sposób podejmowano decyzje o wypowiedzeniu wojny, zawarciu pokoju i w innych sprawach państwowych. Jak się wydaje, do króla należało zwoływanie zgromadzeń ludowych (*comitia curiata*) i rady starszych (*senatus*) oraz dowództwo nad wojskiem (*imperium*). On też przeprowadzał auspicja, czyli tłumaczył znaki bogów z zachowania się ptaków, i sprawował kult (*sacra*). Rozstrzygał również sprawy sporne (*iurisdictio*) i wymierzał sprawiedliwość (*coërcitio*) albo osobiście, albo przy pomocy osób z najbliższego grona doradców. W sprawach cywilnych przed królem rozpoczynano spór (*in iure*), proces jednak prowadził (*apud iudicem*) wyznaczony przez niego sędzia (*iudex, arbiter*), który też wydawał wyrok (*sententia*). W sprawach karnych pomocnikami króla byli urzędnicy szukający sprawców zabójstwa zwani *quaestores parricidii*⁵. Za zabójstwo sądził osobiście król. Na jego rozstrzygnięcia powoływali się przez wieki Rzymianie.

Król stopniowo przejmował coraz większą władzę, którą, gdy z czasem stała się niemal nieograniczona, Rzymianie znienawidzili.

2.3.2. *Interregnum*

- 22 W czasie bezkrólewia (*interregnum*) władza spoczywała w rękach naczelników rodów czy rodzin (*patres*), którzy za życia króla tworzyli jego radę, czyli senat. Losowali oni spośród siebie zastępcę króla nazywanego *interrex*, który władzę pełnił przez pięć dni, po czym wyznaczał następnego zastępcę, a ten kolejnego, i tak aż do pojawienia się pomyślnych znaków interpretowanych w czasie auspicjów, kiedy zarządzano wybór króla. *Interrex*, który zarządzał wyborem, wyznaczał (*captio*) też odpowiednią osobę na króla. Jeśli bogowie aprobowali ją, dając znowu pomyślne znaki, senat wybór zatwierdzał (*auctoritas patrum*). Następnie zgromadzenie ludowe (*comitia curiata*) podejmowało uchwałę nazywaną *lex curiata de imperio* przekazującą władzę zwierzchnią (*imperium*), po czym dopiero następowało objęcie przez króla urzędu przeprowadzane w czasie sakralnej ceremonii inauguracji prowadzonej przez kapłanów zwanych augurami (*inauguratio*).
- 23 W procedurze wyboru króla widoczne są prerogatywy *patres*, z jednej strony do sprawowania władzy, z drugiej do pośredniczenia między ludem a bóstwami (*auspicia*), które odżywają w momencie *interregnum*. Skutkiem takich wyobrażeń o sakralnym

⁵ Por. M. Jońca, „*Parricidium*” w prawie rzymskim, Lublin 2008, s. 56–70.

charakterze władzy związanej z dokonywaniem przez *patres* auspicjów będzie w okresie republiki niedopuszczanie plebejuszy do sprawowania tych urzędów, z którymi były one związane. Śladem natomiast kompetencji zgromadzeń ludowych było później uchwalanie *lex curiata de imperio* nadającej urzędnikom (*magistratus*) – wybranym na republikańskich zgromadzeniach wyborczych (*comitia centuriata*, *comitia tributa*) – władzę zwierzchnią (*imperium*).

2.3.3. Kurie rzymskie

Podstawową strukturą polityczną było trzydzieści kurii (*curia* od *coviria* czy *quiris* – 24 zgromadzenie mężów). Członkowie wszystkich kurii – Kwiryści (*Quirites*) – tworzyli razem obywatelską wspólnotę rzymską, której pełna nazwa brzmiała *populus Romanus Quiritium* (lud rzymski członków kurii). To właśnie Romulus miał przydzielić każdy z trzystu rodów (*gentes*) do trzydziestu kurii (*curiae*) i trzech plemion (*tribus*).

Przynależność do kurii była dziedziczna. Wydaje się, że przynajmniej początkowo wchodziło się do kurii nie jako jednostka, tylko jako członek większej grupy, rodu (*gens*) czy rodziny (*familia*). Tradycja rzymska przyjęła, że do ludu rzymskiego mógł należeć ten, kto był członkiem rodu, a zatem i kurii. Do każdej kurii wchodziło po dziesięć rodów (*gentes*), a cały *populus Romanus* składał się z trzystu rodów, podzielonych jeszcze na trzy plemiona (*tribus*), liczące po sto rodów. Taka struktura wskazuje na jej wojskowe pochodzenie. Według kurii zresztą była zorganizowana służba wojskowa i głosowanie na zgromadzeniach kurialnych (*comitia curiata*). Na czele każdej kurii stał *curio*. Nad wszystkimi *curiones* stał natomiast *curio maximus*.

Kurie, nierozzerwalnie związane z miastem-państwem, wcześniej ustąpiły miejsca 25 innym strukturom politycznym, nie tracąc jednak swoich tradycyjnie spełnianych funkcji. Nawet po upadku królestwa na zgromadzeniach kurialnych nadal sporządzano testamenty (*testamentum calatis comitiis*) oraz pozbawiano prawa do dziedziczenia (*detestatio sacrorum*) osobę wyklętą (*sacer*), czyli wyjętą spod prawa, którą każdy mógł bezkarnie zabić. *Comitia curiata*, na których odbywała się adrogacja (*adrogatio* – czynność prawna polegająca na przysposobieniu dojrzałego mężczyzny niepodlegającego władzy zwierzchnika), przetrwały aż do czasów pryncypatu, choć już od czasów późnej republiki reprezentowało je symbolicznie trzydziestu liktorów.

2.3.4. Rody rzymskie

Pierwotną podstawową jednostką organizacyjną był ród (*gens*). Ustrój rodowy znamy jedynie w fazie szczątkowej i wydaje się, że w Rzymie nie odegrał nigdy większej politycznej roli. Prawdopodobnie do rodu wchodził krewni po mieczu (*gentiles*) 26

i podlegli im klienci (*clientes*) wykorzystywani do prac przy uprawie ziemi należącej do rodu. Oprócz posiadania własnej ziemi i własnych kultów, ród stanowił jednostkę wojskową, razem walczył w armii obywatelskiej. Tworzył więc wspólnotę gospodarczą, sakralną, prawną i polityczną. Członkowie rodu nosili wspólne nazwisko rodowe (*nomen gentilicium*), np. Iulius, Cornelius, Claudius. Ślady dawnych związków rodowych spotyka się jeszcze w Ustawie XII Tablic, według której, w przypadku braku bliższych krewnych (*sui heredes* i *proximi agnati*) członkowie rodu (*gentiles*) mieli prawo do spadku⁶ i z mocy prawa przejmowali kuratelę nad umysłowo chorym i jego majątkiem⁷.

- 27 O organizacji wewnątrzrodowej nic bliżej nie wiadomo, zwłaszcza czy ród był rządzony monokratycznie (przez jakiegoś *pater gentis*), czy wspólnie przez równoprawnych ojców rodzin (*patres familias*). Wiadomo jednak, że *gens* miała swój kult rodowy (*sacra gentilicia*). Początkowo *gentes* były tylko patrycjuszowskie; później na ich wzór powstały też rody plebejskie.

Ślady dawnego ustroju rodowego widoczne są w nazwiskach rzymskich. Pierwotnie bowiem Rzymianin nosił, obok imienia (*praenomen*) służącego zasadniczo wyróżnianiu jednostek wewnątrz własnej grupy rodowej, także nazwisko rodowe (*nomen gentilicium*) używane przez wszystkich członków rodu (*gentiles*). W późniejszych czasach do imienia i nazwiska dodawano jeszcze przydomek (*cognomen*)⁸. Na uwagę zasługuje też to, że klienci należący do rodu byli ludźmi wolnymi i wchodzili w skład kurii, a więc i politycznej wspólnoty Kwirytów.

2.3.5. Rodzina rzymska

- 28 Rody składały się z ekonomicznie samowystarczalnych rodzin (*familiae*). Przypuszczalnie proces rozluźniania się dawnych więzi rodowych rozpoczyna się już za Romulusa, który nadał uprawnienia o charakterze politycznym nad rodziną (*familia*) jej zwierzchnikowi (*pater familias*). Rodzina miała wówczas znaczenie gospodarcze, społeczne i kultowe (*sacra familiaria*), a uzyskała także polityczne. Mianem zaś rodziny agnacyjnej obejmowano zarówno majątek, jak i osoby będące pod władzą zwierzchnika. Był on właścicielem majątku (*pecunia*) należącego do rodziny i sprawował władzę nad poszczególnymi członkami rodziny (*familia*).
- 29 Władzę tę, pierwotnie jednolitą w stosunku do wszystkich osób, zwano *manus* (ręka): ręką karzącą, ale też ręką strzegącą i wspomagającą. Z czasem jednak nastąpiło

⁶ Ustawa XII Tablic (dalej jako Tab.) 5,5.

⁷ Tab. 5,7.

⁸ Por. K. Królczyk, J. Trynkowski, *Inskrypcje łacińskie – rzymski system imienniczy* [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. Źródłoznawstwo Starożytności klasycznej*, t. I–II, wyd. 2, red. E. Wipszycka, Warszawa 2001, s. 190–196.

zróznicowanie władzy *pater familias* w stosunku do różnych członków rodziny. Dla określenia uprawnień w stosunku do żony, jeśli ta pozostawała pod władzą męża, zachowano dawną nazwę *manus*. Władzę nad dziećmi zwano *patria potestas*, a w okresie późniejszym władzę nad niewolnikami – *dominica potestas*. W skład szeroko pojętej rodziny wchodziły również osoby wolne sprzedane naczelnikowi rodziny (*personae in mancipio*) czy też takie, które oddały mu się bądź zostały mu oddane, bądź które wykupił z niewoli od wrogów do czasu zapłaty lub odpracowania długu (*nexi, iudicati, redempti ab hostibus*).

Pater familias reprezentował rodzinę i odpowiadał za nią. On decydował o losie osób należących do rodziny, zarządzał jej majątkiem (*familia pecuniaque*) i pielęgnował kult przodków (*sacra familiaria*). Sprawował też nad domownikami nieograniczoną władzę (*ius vitae ac necis*), choć kontrolowaną przez krewnych, powinowatych czy sąsiadów w ramach tak zwanego sądu domowego (*iudicium domesticum*). Można nawet z dużym uproszeniem powiedzieć, że Rzym dzięki temu był federacją złożoną z rodzin, do których wchodziłi wszyscy podlegający władzy zwierzchnika tak długo, jak długo on żył. Jedynie córka, wychodząc za męża, jeśli wchodziła pod władzę męża, opuszczała rodzinę swojego ojca i wchodziła do rodziny agnacyjnej męża. Do szczególnych przypadków utraty władzy ojcowskiej nad dziećmi można zaliczyć, podobnie jak później w republice, dokonywane na zgromadzeniu ludowym wyłączenie z rodziny za haniebny czyn (*detestatio sacrorum*) oraz objęcie (*inauguratio*) przez syna jednego z najważniejszych urzędów kapłańskich (*rex sacrorum, flamen Dialis, flamen Martialis, flamen Quirinalis, pontifex maximus*) czy powołanie (*captio*) córki do służby w świątyni bogini Westy.

2.3.6. *Tribus* plemienne

Obok kurii i rodów, które spotykamy również w innych miastach łatyńskich, tradycja wymienia jeszcze jeden podział pierwotnej wspólnoty rzymskiej na – noszące nazwy etruskie – trzy części (*tribus*): *Ramnes, Tities* i *Luceres*. Niektórzy łączą je z trzema elementami etnicznymi Kwirytów: Rzymianami Romulusa (*Ramnes*), Sabinami Titusa Tatiusa (*Tities*) oraz Latynami lub/i Etruskami włączonymi do wspólnoty (*Luceres*). 30

O znaczeniu politycznym *tribus* niewiele wiadomo. Wydaje się, że były one pozostałością po dawnej organizacji wojskowej. Każda kuria winna była dostarczyć stu pieśszych żołnierzy (*centuria*). Każda *tribus* miałaby tysiąc żołnierzy pod dowództwem trybuna wojskowego (*tribunus militum*). Prócz tego *tribus* dostarczała jedną centurię jazdy pod komendą trybuna jazdy (*tribunus celerum*). *Tribus* plemienne w wyniku reformy przeprowadzonej przez Serwiusza Tuliusza zostały zastąpione przez nowe *tribus* terytorialne. 31

2.4. Reformy polityczne

- 32 Kompleksową reformę państwa rzymskiego tradycja przypisuje królowi Serwiuszowi Tuliuszowi. Podzielił on ludność według censusu majątkowego oraz przeprowadził reorganizację wojskową, a także wprowadził terytorialny system podziału ludności.

2.4.1. Podział ludności według censusu majątkowego i reorganizacja wojska

- 33 Serwiusz Tuliusz wprowadził podział ludności według censusu majątkowego. Od posiadanego majątku miało zależeć miejsce zajmowane przez obywatela w wojsku (*classis*). Limity cenzusowe dla poszczególnych klas były ustalone według ilości posiadanej ziemi, którą przeliczano na asy z brązu (*aes rude*). Weszły one w użycie – jako miara wartości i środek wymiany w Rzymie – w VI wieku p.n.e. w postaci nieforemnych kawałków z brązu, które każdorazowo odważano. Wydaje się zatem, że podany za Liwiuszem cenzus majątkowy wyrażony w asach nie odpowiada realiom i odzwierciedla wartość asów z późniejszego okresu. Limity cenzusowe wynosiły: dla klasy I – nie mniej niż 20 jugerów (1 *iugerum* = ok. 0,25 ha) lub 100 tys. asów, II – nie mniej niż 15 jugerów lub 100 tys.–75 tys. asów, III – nie mniej niż 10 jugerów lub 75 tys.–50 tys. asów, IV – nie mniej niż 5 jugerów lub 50 tys.–25 tys. asów, V – nie mniej niż 2 jugery lub 25 tys.–11 tys. asów. Obywatele o cenzusie majątkowym niższym od V klasy byli zaliczani do mających tylko dzieci (*proletarii*) i pozbawionych majątku (*capite censi*). Skomplikowany podział obywateli na pięć klas o różnym cenzusie majątkowym wykorzystano też dla celów podatkowych na początku rozstrzygającej wojny z Wejami w 405 r. p.n.e. Wtedy po raz pierwszy wprowadzono *tributum*, czyli podatek pogłówny na potrzeby armii, którego wysokość zależała od przynależności do odpowiedniej klasy.
- 34 Król Serwiusz Tuliusz, twórca podziału ludności nie według kryterium przynależności do rodu, lecz posiadanego majątku, który podzielił całą ludność na pięć klas majątkowych, wprowadził też podział na sto dziewięćdziesiąt trzy centurie. Każda klasa miała obowiązek, w razie powołania do służby wojskowej w piechocie, utworzenia określonej liczby oddziałów o różnym uzbrojeniu (*centuria*). Połowę z nich stanowili służący w czasie wyprawy wojennej w polu *iuniores* (od 17 do 46 roku życia), połowę zaś *seniores* (do 60 roku życia) przeznaczeni do służby garnizonowej lub do obrony miasta. I klasę (osiemdziesiąt centurii, czterdzieści juniorów i czterdzieści seniorów) tworzyli obywatele dość zamożni, by wyekwipować się jako hoplici (w wykonane ze spiżu: szyszak, tarczę, nagolenice i pancerz oraz włócznię i miecz); klasy II i III (po dwadzieścia centurii, dziesięć juniorów i dziesięć seniorów) były też złożone z piechoty walczącej wręcz, ale coraz słabiej uzbrojonej (w II – brak pancerza, a zamiast okrągłej tarczy spiżowej drewniana podłużna, obciągnięta skórą i obita żelazem, natomiast w III – również bez nagolenic i hełmu). IV klasę (też dwadzieścia centurii,

dziesięć juniorów i dziesięć seniorów) stanowili oszczepnicy, uzbrojeni poza tym we włócznie; wreszcie V klasa (trzydzieści centurii, piętnaście juniorów i piętnaście seniorów) uzbrojona była tylko w proce i kamienie. Oprócz tych stu siedemdziesięciu centurii piechoty, która stała się odtąd główną siłą uderzeniową w armii rzymskiej, utworzono osiemnaście centurii jazdy (*equites*) z najbogatszych obywateli oraz pięć dodatkowych centurii (kowali, cieśli, trębaczy, gońców i tym podobnych). Prawdopodobnie dopiero po wprowadzeniu podatku pogłównego na potrzeby wojska (*tributum*) jedną z tych pięciu centurii stanowili obywatele, którzy dotąd z powodu ubóstwa nie byli pociągani do służby wojskowej (*proletarii*).

Podział na centurie miał pierwotnie znaczenie wojskowe, z czasem jednak stał się 35 podstawą dla utworzenia organizacji politycznej (*comitia centuriata*), w której skład wchodził wszyscy obywatele, bez względu na to, jaką pozycję zajmowali w rodzinie. W prawie publicznym Rzymianie nie znali bowiem stanowiska osób *alieni iuris*, czyli podległych władzy zwierzchnika rodzinnego. Syn dzielił z ojcem wszystkie uprawnienia i obowiązki o charakterze politycznym. Na równi z ojcem mógł sięgać po najwyższe urzędy w państwie.

Przypisanie do odpowiedniej klasy nie było trwałe. Raz na pięć lat przeprowadzano 36 spis wszystkich obywateli (*census*) połączony z przydziałem do poszczególnych klas. Obywatel, który celowo nie zgłosił się na spis (*incensus*), podlegał karze konfiskaty majątku, a jego samego, po uprzednim wychłostaniu, sprzedawano w niewolę⁹. Na zakończenie czynności związanych z przeprowadzeniem spisu ludności składano uroczystą ofiarę (*lustratio*) z knura, barana i byka, dokonując rytualnego oczyszczenia wszystkich obywateli zgromadzonych według centurii.

2.4.2. *Comitia centuriata*

Reformy, które wprowadził Serwiusz Tuliusz – podział obywateli według cenzusu 37 majątkowego i utworzenie organizacji centurialnej – były niewątpliwie ze sobą ściśle związane. Dzięki nim wszyscy obywatele uzyskali prawa polityczne, niezależnie od więzi rodowych i posiadania ziemi, jeśli tylko byli wolni i zamieszkiwali *ager Romanus*. Z czasem zaczęli oni też być zwoływani *centuriatim* (według centurii) na zgromadzenia ludowe (*comitia centuriata*), które zbierały się za murami miasta (*extra pomerium*), najczęściej na Polu Marsowym, służącym również jako miejsce ćwiczeń wojskowych, gdyż żołnierzom nie wolno było przebywać w Mieście.

Na zgromadzeniu tym głosowanie odbywało się kolejno centuriami. Obywatele głosowali w swojej centurii, która oddawała jeden głos. O wyniku głosowania decydowała

⁹ Por. A. Tarwacka, „*Incensus*”, czyli co groziło Rzymianom uchylającym się od płacenia podatków i służby w armii, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2010/3, t. 10, s. 173–185.